

Ελένη Κουμίδα

«Ο μονισμός της ενόρμησης και η έννοια του θανάτου στο στάδιο του καθρέφτη»

Ο Λακάν διαφοροποιήθηκε από τον Φρόυντ στο θέμα των ενορμήσεων:

α) Η θεωρία του Φρόυντ στο θέμα αυτό στηριζόταν σ' έναν δυισμό: οι ενορμήσεις ζωής και οι ενορμήσεις θανάτου. Στον Λακάν, ο δυισμός αυτός καταργείται και στηρίχθηκε η θεωρία περί μονισμού της ενόρμησης. Υπάρχει δηλαδή «η ενόρμηση». Συγκεκριμένα, η «**ενόρμηση θανάτου**».

β) Για τον Φρόυντ, η ενόρμηση θανάτου έχει να κάνει με το βιολογικό ένστικτο της επιστροφής στο άψυχο. Για τον Λακάν, η ενόρμηση θανάτου συνιστά τάση της συμβολικής τάξης να παράγει την επανάληψη. Συνδέοντας έτσι την ενόρμηση θανάτου με το **Συμβολικό**, τονίζει την σχέση της με την κουλτούρα. Δεν έχει δηλαδή σχέση με την φύση, με την βιολογία.

Ειδικότερα, η ενόρμηση θανάτου συνιστά διάσταση κάθε ενόρμησης και αυτό για τους εξής λόγους:

1. Κάθε ενόρμηση επιδιώκει την ίδια της την εξαφάνιση.
2. Κάθε ενόρμηση εμπλέκει το υποκείμενο στην επανάληψη.
3. Κάθε ενόρμηση συνιστά προσπάθεια υπέρβασης της αρχής της ηδονής, δηλαδή να φθάσουμε στην απόλαυση.

Η έννοια της επανάληψης στον Λακάν είναι ουσιώδης καθώς την συνδέει με το ίδιο το ασυνείδητο. Η **επανάληψη** αρχικά θεωρείτο η επιμονή του λόγου, του σημαίνοντος. Κάποια σημαίνοντα επιμένουν να επιστρέφουν στην ζωή του υποκειμένου. Αργότερα ο Λακάν θα την αναπροσδιορίσει ως την επιστροφή της απόλαυσης, μίας απόλαυσης που επιστρέφει για να ανατρέψει τα όρια της αρχής της ηδονής και να επιζητήσει τον θάνατο.

Η επανάληψη είναι *συμβολικής τάξεως*. Το σημαίνον δεν καταφέρνει ποτέ να ακυρώσει το πλεόνασμα απόλαυσης: η δράση αυτής της απόλαυσης και η μη ακύρωσής της από το σημαίνον κινούν την λειτουργία της επανάληψης. Η επανάληψη έτσι όχι μόνο αστοχεί στην σχέση της με το πραγματικό αλλά συνιστά αναζήτηση απόλαυσης, γεγονός που την συσχετίζει με την ενόρμηση θανάτου. «Το πραγματικό είναι εδώ αυτό που ξανάρχεται πάντα στην ίδια θέση – σ' αυτή την θέση όπου το υποκείμενο ως στοχαζόμενο [...] δεν το συναντά» (Λακάν, «Οι τέσσερις θεμελιακές έννοιες της ψυχανάλυσης», σ.70).

Το παιδικό παιχνίδι **Fort – Da** είναι το πρώτο χαρακτηριστικό παράδειγμα του χαμένου αντικειμένου. Στο παιχνίδι αυτό βλέπουμε να εκδηλώνεται η παρουσία – απουσία, η εμφάνιση – εξαφάνιση του αντικειμένου. Στην ουσία είναι η επανάληψη της αναχώρησης της μητέρας σαν αίτιο ενός διχασμού εντός του υποκειμένου.

Ο Λακάν διακρίνει την **απόλαυση** από την **ηδονή**:

Η **αρχή της ηδονής** λειτουργεί ως όριο στην απόλαυση, ως νόμος που προστάζει το υποκείμενο να απολαμβάνει λιγότερο. Το υποκείμενο όμως προσπαθεί συνεχώς να υπερβεί τις απαγορεύσεις της αρχής της ηδονής. Τελικά, το αποτέλεσμα της υπέρβασης αυτής δεν είναι περισσότερη ηδονή αλλά πόνος, καθώς το υποκείμενο αντέχει μια συγκεκριμένη ποσότητα ηδονής. Όταν το όριο αυτό «σπάει», τότε η ηδονή γίνεται οδύνη. Αυτή η οδύνη είναι το όνομα της απόλαυσης. Γιατί λέμε όμως «απόλαυση»; Εδώ είναι το παράδοξο της απόλαυσης: εκφράζει την ικανοποίηση που λαμβάνει το υποκείμενο απ' το σύμπτωμα του, την οδύνη που βιώνει απ' την ίδια του την ικανοποίηση. Η αρχή της ηδονής λοιπόν επιχειρεί να συγκρατεί την διέγερση σε κατώτερο επίπεδο. Αντιθέτως, οι ενορμήσεις επιτρέπουν στο υποκείμενο να υπερβεί την αρχή της ηδονής ώστε να φτάσουν στην απόλαυση. Με αυτήν την έννοια κάθε ενόρμηση είναι στην ουσία ενόρμηση θανάτου.

Η αρχή της ηδονής ως απαγόρευση της απόλαυσης είναι *συμβολικής τάξεως*. Η είσοδος κάθε υποκειμένου στην συμβολική τάξη, την τάξη της γλώσσας, εξαρτάται από μια ορισμένη αρχική αποκήρυξη της απόλαυσης κατά το *σύμπλεγμα του ευνουχισμού*.

Θάνατος: η έννοια του θανάτου στον Λακάν δεν έχει να κάνει με την βιολογία. Ο θάνατος έχει διπλό καθεστώς:

α) Ο φυσικός θάνατος.

β) Ο προδικαζόμενος θάνατος: ο θάνατος δηλαδή που συνδέεται με το σημαίνον, ο συμβολικός ή σημαίνων θάνατος.

Ο σημαίνων θάνατος:

1. Είναι η επίδραση που έχει το γεγονός του θανάτου στην ζωή κάθε υποκειμένου, «ο θάνατος με τον οποίο έχουμε σχέση μέσα στη ζωή» και «η ενόρμηση θανάτου ισοδυναμεί με την υποκειμενική σχέση προς τον θάνατο» (Miller, «Λακανική βιολογία», σ.45-46).

2. Ο προδικαζόμενος θάνατος, αυτός που επισκιάζει την ζωή, ισοδυναμεί με μια σημαίνουσα εξαφάνιση, δηλαδή με το διαγραμμένο υποκείμενο *§*.

3. Είναι ένας θάνατος που εξατομικεύει, σε αντίθεση με τον φυσικό θάνατο του ζώου. Η κορύφωση του συμβολικού θανάτου είναι η *αυτοκτονία*. Η αυτοκτονική πράξη είναι μια συμβολική πράξη.

4. Είναι ένας θάνατος που ακινητοποιεί το έμβιο σώμα αλλά επίσης το διαιωνίζει. Είναι ο θάνατος που εξασφαλίζει μια σημαίνουσα επιβίωση μιας ζωής διαφορετικής από την βιολογική.

«Ο συμβολικός θάνατος νοείται σε αυτή την βάση αφενός σαν άρνηση της βιολογικής ζωής, όπως καταμαρτυρεί η αυτοκτονική πράξη, αλλά επίσης σαν επιβεβαίωση της συμβολικής ζωής πέραν της βιολογικής» (Miller, «Λακανική βιολογία», σ.59).

Ένα παράδειγμα που παραθέτει ο Miller είναι αυτό ενός συγγραφέα. Ένας συγγραφέας που μπορεί να ζει το 1846 αλλά να γράφει τόσο για το παρελθόν όσο και για το μέλλον. Αυτός είναι ο κόσμος του ανθρώπου, ο κόσμος του σημαίνοντος. Το σημαίνον έχει αυτή την δραστικότητα πάνω στον χρόνο.

Η έννοια του «**σταδίου του καθρέφτη**» είναι μία απ' τις σημαντικότερες στο έργο του Λακάν. Ο Λακάν μίλησε για το στάδιο αυτό το 1936 και ήταν η συνέχεια της «δοκιμασίας του καθρέφτη» του Henri Wallon το 1931. Η δοκιμασία αυτή αφορούσε ένα πείραμα στο οποίο το ανθρώπινο μωρό, 6 μηνών, συγκρινόταν με έναν χιμπατζή ίδιας ηλικίας την στιγμή που κοιτούσαν την αντανάκλασή τους στον καθρέφτη. Το ανθρώπινο μωρό σαγηνευόταν απ' την αντανάκλασή του στον καθρέφτη και υιοθετούσε θριαμβευτικά αυτή την εικόνα σαν δική του ενώ ο χιμπατζής αντιλαμβανόταν ότι η εικόνα είναι απατηλή και έχανε το ενδιαφέρον του γι' αυτήν.

Αρχικά, ο Λακάν αναφερόταν στο στάδιο του καθρέφτη ως ένα στάδιο που θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε κατά την διάρκεια της ανάπτυξης του παιδιού, μεταξύ 6 έως 18 μηνών. Αργότερα, το στάδιο αυτό αποκτά διπλή αξία:

- *ιστορική αξία* για την ανάπτυξη του παιδιού.
- *δομική αξία* καθώς αντιπροσωπεύει μια σταθερή δομή της υποκειμενικότητας.

Το στάδιο του καθρέφτη θεωρείται το υπόδειγμα της *φαντασιακής τάξης* καθώς αντιπροσωπεύει την εισαγωγή του υποκειμένου σε αυτήν. Είναι το στάδιο όπου το υποκείμενο αιχμαλωτίζεται από την ίδια του την εικόνα. Στην ουσία, μας δείχνει την συγκρουσιακή σχέση της δυαδικής σχέσης.

Ο Λακάν διακρίνει το *εγώ* από το *υποκείμενο*. Το *εγώ* σχηματίζεται μέσω της ταύτισης με την κατοπτρική εικόνα κατά την διάρκεια του σταδίου του καθρέφτη. Το *εγώ* είναι στην ουσία μία κατασκευή, ένα αντικείμενο και συνιστά τον τόπο όπου το υποκείμενο αλλοτριώνεται απ' τον εαυτό του καθώς μετασχηματίζει τον εαυτό του σε όμοιο.

Το ανθρώπινο μωρό των 6 μηνών είναι ακόμη ανώριμο όσον αφορά τον κινητικό του συντονισμό. Μπορεί παρ' όλ' αυτά να αναγνωρίσει τον εαυτό του στον καθρέφτη προτού αποκτήσει έλεγχο των σωματικών του κινήσεων. Το μωρό λοιπόν μπροστά στον καθρέφτη βλέπει την εικόνα του ως *όλον*. Η σύνθεση αυτής της εικόνας παράγει μια *αίσθηση αντίθεσης* σε σύγκριση με την έλλειψη συντονισμού του σώματος καθώς το μωρό βιώνει το σώμα του ως **κομματιασμένο σώμα**. Η αίσθηση κομματιάσματος προκαλεί *άγχος* στο μωρό και κινητοποιεί έτσι την πρωτογενή ταύτιση.

Συγκεκριμένα, η ολότητα αυτής της εικόνας απειλεί το υποκείμενο με κατακερματισμό καθώς το υποκείμενο βιώνει αυτή την αντίθεση ως *αντιπαλότητα* προς την ίδια του την εικόνα. Το στάδιο του καθρέφτη έτσι προκαλεί μια επιθετική ένταση ανάμεσα στο υποκείμενο και την εικόνα. Το υποκείμενο, προκειμένου να λύσει αυτή την επιθετική ένταση, ταυτίζεται με

την εικόνα. Αυτή είναι η *πρωτογενής ταύτιση* με τον όμοιο που συγκροτεί το εγώ. Η στιγμή ταύτισης του υποκειμένου με την εικόνα του είναι μια *στιγμή θριάμβου* καθώς οδηγεί σε μια φαντασιακή αίσθηση ελέγχου. Εκτός από την *αίσθηση αγαλλίασης* του μωρού υπάρχει και το *αίσθημα αδυναμίας* όταν συγκρίνεται με την παντοδυναμία της μητέρας. Εδώ, έχουμε να κάνουμε με καταθλιπτική αντίδραση.

«Αρκεί να κατανοήσουμε το στάδιο του καθρέφτη σαν μια ταύτιση με το πλήρες νόημα που δίνει η ψυχανάλυση σε αυτόν τον όρο: δηλαδή ως τον μετασχηματισμό που υφίσταται το υποκείμενο όταν αναλαμβάνει μια εικόνα» (Λακάν, «Το στάδιο του καθρέφτη», 1949).

Στο στάδιο του καθρέφτη ενέχονται δύο διαστάσεις:

1. Φαντασιακή διάσταση.
2. Συμβολική διάσταση: η φιγούρα του ενηλίκου που υποστηρίζει το μωρό. Ο Λακάν τονίζει ότι χωρίς το στήριγμα του Άλλου δεν υφίσταται στάδιο του καθρέφτη.

Η **κατοπτρική εικόνα** είναι το είδωλο του σώματος κάθε υποκειμένου στον καθρέφτη. Συνιστά την εικόνα του εαυτού, η οποία είναι *συγχρόνως*:

- Εαυτός *και*
- «ο μικρός άλλος»

Ο άνθρωπος «*αιχμαλωτίζεται*» απ' την κατοπτρική εικόνα. Η έννοια της **αιχμαλωσίας** τονίζει την αμφίσημη φύση της κατοπτρικής εικόνας:

- Σαγηνεύει: η δύναμη της εικόνας είναι σαγηνευτική, γοητευτική.
- Αιχμαλωτίζει: η δύναμη της εικόνας μπορεί να αιχμαλωτίσει το υποκείμενο σε μια καθήλωση.

Η **δυαδική σχέση** χαρακτηρίζει την φαντασιακή τάξη. Υπόδειγμα δυαδικής σχέσης είναι η σχέση ανάμεσα στο *εγώ* και την *κατοπτρική εικόνα*. Χαρακτηριστικά αυτής της σχέσης είναι οι αυταπάτες ομοιότητας και αμοιβαιότητας. Την σχέση αυτή την γράφουμε ως εξής: **α – α'**

Η έννοια της **επιθετικότητας** είναι πολύ σημαντική για την ψυχανάλυση. Ο Λακάν διέκρινε την *επιθετικότητα* από την *επιθετική συμπεριφορά*. Η επιθετική συμπεριφορά έχει να κάνει μόνο με επιθετικές πράξεις. Η επιθετικότητα όμως δεν σχετίζεται μόνο με επιθετικές πράξεις αλλά συνιστά στοιχείο τόσο σε επιθετικές όσο και σε πράξεις αγάπης.

Η επιθετικότητα, σύμφωνα με τον Λακάν, τοποθετείται στην *δυαδική σχέση* του εγώ με τον όμοιο, όπως περιγράφεται στο στάδιο του καθρέφτη. Η ταύτιση με την κατοπτρική εικόνα συνεπάγεται μια *αμφιθυμική σχέση* με τον όμοιο. Η αμφιθυμία ενέχει τόσο τον ερωτισμό όσο και τις επιθετικές πράξεις.

Η επιθετικότητα έτσι είναι *φαντασιακής τάξεως*. Μπορεί να χαρακτηριστεί και «ερωτική επιθετικότητα». Επιπλέον, συνιστά χαρακτηριστικό *ναρκισσισμού*.

Ο **ναρκισσισμός** θεωρείται η ερωτική έλξη της κατοπτρικής εικόνας και μπορεί να κυμαίνεται από την ακραία αγάπη για τον εαυτό μας έως την καλούμενη «*ναρκισσιστική αυτοκτονική επιθετικότητα*».

Ο ναρκισσισμός ενέχει λοιπόν τόσο ερωτικό όσο και επιθετικό χαρακτήρα:

- Ερωτικός: το υποκείμενο σαγηνεύεται απ' την εικόνα του.
- Επιθετικός: η σαγήνευση αυτή μπορεί να οδηγήσει το υποκείμενο στην αυτοκαταστροφή.

Η ναρκισσιστική σχέση χαρακτηρίζει την *φαντασιακή* διάσταση των ανθρωπίνων σχέσεων.

Στο κείμενο για το στάδιο του καθρέφτη ο Λακάν δηλώνει την σχέση της *ναρκισσιστικής λίμπιντο* με την *επιθετικότητα*. Η σύνδεση αυτή αναπτύσσεται περισσότερο στο κείμενο του Λακάν για την «Επιθετικότητα» όπου επιχειρείται ν' αποδειχθεί η σύζευξη των ενορμήσεων ζωής και θανάτου.

«Η ναρκισσιστική λίμπιντο είναι μια λίμπιντο ζωτική, θετική, που ωθεί προς τα εμπρός την ανάπτυξη, που είναι η αναδρομική μορφή της σύνθεσης του σώματος, αλλά που είναι παράλληλα επιθετική απέναντι στην εικόνα. Αυτό που ο Λακάν επιτελεί με το στάδιο του καθρέφτη είναι ότι καταδεικνύει μια λίμπιντο που περικλείει ταυτόχρονα τις αξίες ζωής και θανάτου που στον Φρόιντ είναι διυστάμενες. Με το να ανάγεται η λίμπιντο σε αυτόν τον διχασμό, έχουμε σύζευξη των αξιών ζωής και των αξιών θανάτου» (Miller, «Λακανική βιολογία», σ.56).

Ο **θάνατος** είναι παρών στο στάδιο του καθρέφτη:

«Το υποκείμενο είναι εφοδιασμένο με δύο αντικείμενα, που είναι το *εγώ* και ο *άλλος*» (Miller, «Τέσσερα σχόλια για το στάδιο του καθρέφτη», σ.36). Η ταύτιση κατά το στάδιο του καθρέφτη είναι η ταύτιση του εαυτού ως έναν άλλο, είναι δηλαδή μια *αλλοτριωτική, φαντασιακή ταύτιση*.

Ο θάνατος είναι παρών στη **σχέση αποκλεισμού** «*εσύ ή εγώ*» που είναι η ουσία της δυαδικής σχέσης: «μέσα στο υποκείμενο υπάρχει ταύτιση του εγώ με τον άλλο» (Miller, «Τέσσερα σχόλια για το στάδιο του καθρέφτη», σ.37). Η σχέση αποκλεισμού έρχεται ως συνέπεια της **σχέσης αλλοτρίωσης** «*εγώ είμαι εσύ*», έρχεται δηλαδή στην θέση της σύνθεσης.

Βιβλιογραφικές αναφορές:

1. Dylan Evans (1996) *«Εισαγωγικό λεξικό της Λακανικής Ψυχανάλυσης»*, μτφ. Γ. Σταυρακάκης, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2005.
2. Ζακ Λακάν (1964) Το Σεμινάριο, βιβλίο XI, *«Οι τέσσερις θεμελιακές έννοιες της ψυχανάλυσης»*, μτφ. Α. Σκαρπαλέζου, ΡΑΠΠΑ, Αθήνα, 1982.
3. Jacques-Alain Miller (2000), *«Λακανική βιολογία. Έξι ψυχαναλυτικά μαθήματα για το σώμα, το σύμπτωμα, την απόλαυση»*, μτφ. Ν. Δυοβουνιώτου, Β. Σκολίδης, Ψυχογιός, Αθήνα, 2003.
4. Jacques-Alain Miller (1984), *«Τέσσερα σχόλια για το στάδιο του καθρέφτη»*, στο περιοδικό Fort-Da, τεύχος 2, Ψυχογιός, Αθήνα, 2012.
5. Σεμινάρια της Ακαδημίας Κλινικών Σπουδών της Αθήνας.